

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У XXI СТОЛІТТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД

TRANS-BORDER COOPERATION IN XXI CENTURY: CONCEPTUAL ISSUES

Кіш Є.Б.,

*доктор історичних наук, професор,
член зовнішньої колегії Академії наук Угорщини,
завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції
гуманітарно-природничого факультету
Ужгородського національного університету*

У статті було розглянуто концептуальний аналіз транскордонного співробітництва на новому східному кордоні Європейського Союзу. У статті розглядається політика Європейського Союзу стосовно важливої складової її регіональної політики – транскордонного співробітництва. Науковий аналіз теорії та практики транскордонного співробітництва Європейського Союзу має особливо важливе значення внаслідок розширення Європейського Союзу на схід. У рамках наукової публікації досліджені основні концептуальні засади політики транскордонного співробітництва після східного розширення Європейського Союзу.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, концепція, інтеграція, геополітична ситуація, кордон, Україна, Європейський Союз.

В статье проведен концептуальный анализ трансграничного сотрудничества на новой восточной границе Европейского Союза. В статье рассмотрена политика Европейского Союза касательно важной составляющей ее региональной политики – трансграничного сотрудничества. Научный анализ теории и практики трансграничного сотрудничества Европейского Союза имеет особенно важное значение вследствие расширения Европейского Союза на Восток. В рамках научной публикации исследованы основные концептуальные постулаты трансграничного сотрудничества после восточного расширения Европейского Союза.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, концепция, интеграция, геополитическая ситуация, граница, Украина, Европейский Союз.

In the article the conceptual analysis of trans frontal collaboration was considered on the new east border of European Union. In the article the European Union's policy regarding important component of its regional policy, i.e. cross-border co-operation, is considered. The scientific analysis of theory and practice of cross-border co-operation the European Union has a particular importance in the context of EU enlargement to the east. In the framework of scientific publication, the main conceptual issues of the policy of cross-border co-operation European Union after eastern enlargement of the European Union are investigated.

Key words: trans-border cooperation, concept, integration, geopolitical situation, border, Ukraine, European Union.

Постановка проблеми. У рамках розширеного Європейського Союзу, транскордонне співробітництво вступило у стадію активного розвитку на основі суттєвого пониження бар'єрного характеру внутрішніх для ЄС державних кордонів і стає засобом успішної реалізації спільної регіональної політики, принципу субсидіарності, децентралізації влади тощо, а у більш широкому розумінні – будівництва цілісної «Європи регіонів». Європейська спільнота, зацікавлена у створенні по всьому периметру своїх кордонів смуги сталого економічного розвитку, політичної і соціальної стабільності та добросусідства, пропонує будувати майбутні відносини з межуючими східноєвропейськими державами на основі нової стратегії взаємостосунків [1, с. 114]. Транскордонні відносини і транскордонне співробітництво – підсистема цілісної системи сучасних міжнародних відносин. Водночас відносини транскордонного співробітництва – це специфічна сфера міжнарод-

них стосунків, які здійснюються і розвиваються у відповідному правовому полі на основі визначених критеріїв і принципів. Визначальним фактором може стати безумовна підтримка Євросоюзом транскордонного співробітництва у рамках Програми сусідства, оскільки ЄС розглядає транскордонне співробітництво як один із важливих інструментів європейської інтеграції [2; 3].

Стратегічна мета транскордонного співробітництва полягає у його спрямованості на зміцнення держави у цілому через гармонізований комплексний розвиток регіонів та поглиблення їх участі у міжнародних інтеграційних процесах. У розвитку сучасного українсько-польського, українсько-угорського, українсько-словацького, українсько-румунського транскордонного співробітництва основну роль повинні відігравати регіональні органи самоврядування і територіальні громади прикордонних адміністративно-територіальних одиниць цих країн. Отже, Україні треба відмови-

тись від хибної практики обмеження компетенцій органів місцевого самоврядування у здійсненні самостійної діяльності у сфері міжнародних стосунків згідно з загальноприйнятими принципами децентралізації та субсидіарності. Разом з тим, для значної частини країн-не членів ЄС, до яких відноситься і Україна, транскордонне співробітництво з межуєчими державами-членами Євросоюзу та ЄС у цілому у нових умовах являє собою надзвичайно важливий шлях практичного включення до загальноєвропейських інтеграційних процесів, що по суті і зумовлює зв'язок тематики із практичним виміром зовнішньої політики України на регіональному рівні [4, с. 115].

Стан опрацювання проблеми. В Україні тематика транскордонного співробітництва презентована масою публікацій загально-популярного, інформаційно-публіцистичного, описового характеру. На жаль, наявною є і маса плагіату з претензіями на «прогноз шляхів вирішення проблем загостреної проблематики», а серйозні, комплексного характеру монографічні видання є поодинокими. Важливо підкреслити, що монографічні наукові видання представлені дослідниками з різних за фахом спеціальностей. На нашу думку, проблематика транскордонного співробітництва є набагато складнішим і багатограннішим питанням, ніж це уявляється у ракурсі численних квазіпублікацій. З-поміж економістів, слід зазначити праці д. е. н. А.В. Балян [5] та Н.А. Мікули [6; 7], із політологів – Ю.І. Гузинця [8], з істориків – В.В. Гарагонича [9], із соціологів – розвідки С.І. Устича [10; 11]. Відзначимо праці з транскордонного співробітництва, насамперед, презентовані автором даної публікації д. і. н. Є.Б. Кіш, старшим науковим співробітником Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України (за 1999–2014 рр.) [12; 13; 14]. Тематика новітніх концептуальних узагальнень транскордонного співробітництва вже після 2004 року – східного розширення ЄС презентована у дослідженнях Н.М. Буглай [15], Т.Ф. Кулчар [16; 17], М.В. Лізанець [18; 19], Ю.М. Шолох [20], В.І. Ковач [21].

Метою дослідження є формулювання основних засад нової концепції розвитку транскордонного співробітництва на європейському континенті після 2004 року. Не претендуючи на цілісність цієї концепції у межах наукової статті, метою є також і виокремлення питань, які є актуальними чи потребують вивчення у контексті формування новітньої концепції транскордонного співробітництва. Безперечно, ця стаття є логічним продовженням досліджень автора з проблемних питань розвитку транскордонного співробітництва. Виключно важливим завданням дослідження також вбачаємо аргументовано визначити ключову роль реалізації євро регіональних принципів, як основи ефективної транскордонної політики в Європі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, на початку ХХІ століття вкрай важливим є формування нових концептуальних узагальнень, підходів у контексті динамічного розвитку європейської інтеграції. *Система транскордонного співробітництва* в Європі після східного розширення Європейського Союзу у 2004 році якісно змінилася. Керівні загальноєвропейські органи послідовно впроваджують нові принципи регіональної політики всередині ЄС. Серед трьох пріоритетних напрямів регіональної політики ЄС, пріоритету набуло як власне транскордонне співробітництво, поряд з підвищенням конкурентоспроможності та конвергенції регіонів. Щодо сусідніх держав, передусім на новому східному кордоні Європейського Союзу реалізується цілісна Європейська політика сусідства (далі – ЄПС), складовою частиною якої є програми сусідства, спрямовані насамперед, на розвиток транскордонного і міжрегіонального співробітництва з суміжними державами.

Внаслідок ратифікації Мадридської Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владою (21 травня 1980 р.), Верховною Радою України у 1993 році, його положення (міжнародно-правові норми стосовно транскордонного співробітництва, закріплені у Конвенції) *стали частиною національного законодавства України і мають пріоритет над внутрішнім правом*, згідно зі статтею 27 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року.

Згідно зі Статтею 2 Конвенції: «Для цілей цієї конвенції *«транскордонне співробітництво»* означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або владними органами, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей» [22]. Таким чином, Рамкова Конвенція разом із двома додатковими протоколами [23] становить загальні правові засади міжрегіонального, *транскордонного співробітництва* регіонів держав Європи, у тому числі України [24, с. 314]. У відповідності з новими українськими законодавчими нормами транскордонне співробітництво, згідно зі статтею 1 Закону України «Про транскордонне співробітництво» (2004), це – спільні дії, спрямовані на поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами та місцевими органами виконавчої влади України і територіальними громадами та відповідними органами влади сусідніх держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством [25].

Внаслідок розширення Європейського Союзу до кордонів України, суттєво змінився *статус тран-*

скордонного співробітництва України. Для нашої країни транскордонне співробітництво являє собою надзвичайно важливий шлях практичного включення регіонів України до загальноєвропейських інтеграційних процесів. По-перше, якщо раніше транскордонне співробітництво України з РП, СР та УР було в основному справою двосторонніх або багатосторонніх відносин держав Центральної та Східної Європи, то зараз воно вийшло за цей дещо штучно звужений регіональний рівень. Тобто, перетворилося у форму стосунків України як з окремими державами-членами ЄС, так і з Євросоюзом у цілому. По-друге, співробітництво центральноєвропейських держав з Україною тепер стало невіддільною складовою нової східної політики Євросоюзу, у тому числі і концепції «Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами» [26, с. 8, 114-115; 27, с. 299-308.].

Геополітичний статус міжрегіонального, транскордонного співробітництва України з центральноєвропейськими державами піднявся на якісно вищий щабель. Це – беззаперечний позитив. Україна може більш ефективно вирішувати проблеми зміцнення міжрегіональних відносин не лише з кожною із центральноєвропейських держав або їх регіональними об'єднаннями (Вишеград, Центральноєвропейська Ініціатива тощо), але і безпосередньо з Брюсселем та Страсбургом – на рівні центральних загальноєвропейських інституцій. У свою чергу, з кожною державою – західним сусідом та на рівні співпраці межуючих з ними прикордонних адміністративно-територіальних одиниць Україна може погоджувати і здійснювати спільні кроки у структурах ЄС, наприклад, для отримання тієї ж фінансової допомоги з метою реалізації спільних транскордонних проектів [28].

У рамках досягнення стратегічної мети України розвитком міжрегіонального, транскордонного співробітництва зокрема можливо вирішити і наступні основні завдання:

1) не допускається перетворення нових східних кордонів ЄС у жорсткі розподільчі лінії, які відмежовують Україну від Європи та перетворення регіонів з обох боків нових східних кордонів ЄС і України у периферійні і тупикові;

2) координуються спільно розроблені концепції соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів;

3) поступово формуються інтегровані, насамперед у господарському і просторово-економічному плані, транскордонні регіони України і країн Центральної Європи;

4) створюється поєднана і взаємодоповнююча транспортна, прикордонна інфраструктура;

5) формується система міжнародної взаємодії місцевих органів державної влади і самоврядування, територіальних громад тощо [29, с. 386].

Прагматичною суттю транскордонного співробітництва є максимальне залучення зовнішнього фактора для всебічного соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів, з метою запобігання загрози перетворення їх у відсталі периферійні провінції своїх держав. Таким шляхом здійснюється і вирівнювання рівнів регіонального розвитку прикордонних та внутрішніх територій країн.

По-перше, основна мета міжрегіонального, транскордонного співробітництва полягає далеко не у забезпеченні самодостатнього – з елементами автаркії розвитку прикордонних регіонів, що само по собі неможливе, а у його спрямованості на зміцнення держави у цілому через гармонізований комплексний розвиток регіонів та поглиблення їх участі у міжнародних інтеграційних процесах.

По-друге, міжрегіональне, транскордонне співробітництво не може здійснюватися поза рамками реально існуючого правового і конституційного поля держави. Реалізація конкретних регіональних інтересів у процесі транскордонної взаємодії ніяким чином не повинно суперечити загальнодержавним інтересам конкретної країни, а отже і Україні. Разом з тим, відносини міжрегіонального, транскордонного співробітництва залишаються специфічною сферою міжнародних стосунків, позаяк мають погоджену на багато- і двосторонньому міждержавному рівні окрему міжнародно-правову базу, правосуб'єктність і більш-менш самостійно функціонуючу систему зв'язків. Регіони, як основні суб'єкти транскордонних відносин, все ж правочинні виключно у рамках делегованих їм, згідно з міжнародно-договірними домовленостями і рішеннями державного центру, компетенцій щодо самостійних дій на міжнародній арені. Однак чітка на сучасному етапі загальноєвропейська тенденція децентралізації, а також і максимальне використання базових принципів єврорегіонального співробітництва, спрямована на розширення повноважень місцевої влади і територіальних спільнот, передачі їм частини повноважень державного центру, у тому числі у сфері міжнародних стосунків, найбільшим чином позитивно сприяє подальшому розгортанню міжрегіонального транскордонного співробітництва України у руслі набуття повноправного членства в Євросоюзі [30, с. 353].

Серед пріоритетів та напрямів нової політики ЄС, оприлюднених у Повідомленні Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту «Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами», зокрема, вказано, що «складовою частиною інтересів ЄС є співробітництво як на двосторонньому, так і на регіональному рівні» <...>, вельми амбіційною метою якого є «подолання докорінних причин політичної нестабільності,

економічної уразливості <...> бідності і соціальної ізоляції» [31]. У Посланні Європейської Комісії «Підготовка до впровадження нового інструмента для сусідства» визначено, що основним завданням оновленого транскордонного співробітництва повинно стати досягнення цілей сприяння сталому економічному та соціальному розвитку прикордоння Європи, зокрема шляхом залучення економіки прикордонних регіонів «сусідів» до європейських ринків; спільне вирішення проблем довкілля, охорони здоров'я, організованої злочинності; забезпечення ефективності та безпеки кордонів, включно боротьби проти нелегальної міграції; сприяння людським контактам у прикордонні [32].

Концептуальний підхід угорської, польської, словацької сторін до розвитку транскордонного співробітництва, координація стратегій соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів Польщі, Угорщини, Словаччини та України, розробка спільних довгострокових концепцій розвитку українсько-угорських, українсько-польських, українсько-словацьких транскордонних зв'язків та інші позитивні моменти дозволяють продумано і погоджено планувати та здійснювати транскордонні заходи у всіх сферах співробітництва [33, с. 118].

Новий східний *європейський кордон як просторова структура* потребує комплексного вивчення. Очевидно, що дослідження кордонів та прикордонних територій, не слід ототожнювати безпосередньо з лінійним характером кордонів. Хоча, цілком логічно, що кордони, які окреслюють територіальну цілісність певної держави, водночас є як лінією дотикання суверенних держав, так і лінією їх відокремлення. З-поміж інших, міждисциплінарний підхід щодо аналізу кордонів та вивчення так званої «проникливості» кордону дозволяє досліджувати кордон не тільки як лінійний простір між державами-сусідами, а враховує особливості культури, світогляду за умов використання цивілізаційно-релігійних критеріїв. Згідно з внутрішньою логікою розвитку, новий європейський кордон теж має властивість змінюватися і не формуватися як одвічний остаточний східний бар'єр Євросоюзу. Позаяк головна ідея формування, модифікації, трансформації сучасних кордонів, полягає у тому, що кордони, як це не парадоксально, але мають з'єднувати людей, нації, спільноти, точніше кордони мають стати символами, а не бар'єрами [34, с. 293; 35, р. 66-76].

На наш погляд, подальше наукове пізнання та визначення практичних рекомендацій саме на етапі формування нового європейського кордону має неперевершене значення для України, насамперед, з точки зору зниження бар'єрного характеру та функцій цього кордону, який де-юре і де-факто з травня 2004 року як розмежовує, так і об'єднує

Україну з загальноєвропейським економічним та політичним простором.

Введення «Шенгенської Угоди» означає, по суті, формування безвізового європейського простору, а нові східні кордони Європейського Союзу наприкінці 90-х років ХХ століття і особливо на початку ХХІ століття за умов геополітичних змін на європейському континенті зазнають радикальних змін. По суті, відбувається динамічний, якісний та масштабний процес *трансформації кордонів ЄС*. По-перше – внаслідок приєднання держав Центральної Європи до ЄС у 2004 році де-факто і де-юре відбулася власне *зміна зовнішніх кордонів Євросоюзу на внутрішні кордони*, насамперед, між Польщею та Німеччиною, Чехією та Німеччиною, Чехією та Австрією, Словаччиною та Австрією, Угорщиною та Австрією. По-друге, зрозуміло що цей процес трансформації кордону ЄС – як *підготовчий*, розпочався ще у 2002 році, це визначилось у практичному вирішенні питань прикордонного менеджменту, у розбудові та впровадженні «нових» східних кордонів ЄС згідно з європейськими стандартами на кордонах України включно. По-третє, внаслідок *зміни сутності кордонів ЄС*, паралельно відбувається і зміна характеру східних кордонів як ЄС, так і держав Центральної Європи (як повноправних членів ЄС з 2004 року), тобто вже відбулася зміна характеру прикордонного менеджменту між Україною та її сусідами «першого порядку» – Польщею, Угорщиною, Словаччиною. Формування нового східного кордону ЄС – у площині взаємовідносин: держави Центральної Європи та Україна, визначає низку принципово важливих наслідків для України зокрема і зміну системи перетину на кордонах у центральноєвропейському регіоні взагалі [36, с. 297-298].

Перший і головний наслідок для України стосовно формування нового східного кордону ЄС – це закінчення більш ніж десятирічного періоду ліберального режиму перетину кордонів між Україною та Центральною Європою та формування зони територіальної стабільності на західних кордонах України.

Другий важливий наслідок для України – система перетину на новому міжнародному кордоні радикально змінилася внаслідок введення візового режиму між Україною та її сусідами першого порядку – державами Центральної Європи, і відповідно із-за причин введення Шенгенського візового режиму у 2007 р., що є однією з головних умов вступу країн ЦЄ до ЄС – отже є обов'язковим для виконання країною-аплікантом. Прийняття Шенгенських *acquis* новими державами-членами Європейського Союзу – це є свідченням здатності прийняти зобов'язання членства, включно відданість цілям політичного, економічного та валютного союзу. Прагматичне об'єднання

Європейського Союзу зі введенням Шенгенських аквісів має на меті захист своїх, насамперед, економічних інтересів, посилення саме економічної безпеки держав-членів Євросоюзу.

Третім, вкрай важливим наслідком формування нового східного кордону ЄС для України є питання безпеки, точніше керування ситуацією з питань безпеки. Позаяк Україна вже давно перетворилася не тільки у транзитну державу, але і у накопичувач для нелегальних мігрантів. За умов, коли жодна з країн ЦСЄ не має територіальних претензій одна до одної та до України включно, питання безпеки зосереджується не на питаннях перегляду наявних кордонів, а на проблемі захисту нового кордону [37, с. 298; 38, с. 168-172].

Висновки. На початку XXI ст., за умов зміни геополітичної ситуації на європейському континенті, Україна стоїть перед важливим завданням у сфері зовнішньої політики – розбудови нової діючої системи міжнародних відносин з країнами Центральної Європи (повноправними членами Європейського Союзу), які вже віддали і продовжують делегувати частину своїх повноважень наддержавним інститутам ЄС. У розвитку транскордонного співробітництва України з центральноєвропейськими державами після розширення ЄС поєднуються як зовнішні – євроінтеграційні, так і внутрішні національно-державні інтереси. З точки зору європейського вибору України, власне пошуків загальноцивілізаційного вибору нашої країни, окреслились і досить сумні факти непорозуміння важливості, ключової ролі євро регіональної співпраці саме у контексті просування України у руслі процесу європейської інтеграції. Маємо на увазі, по-перше, відсутність в Україні системи

транскордонного співробітництва. По-друге, причини такого становища, на нашу думку, «криються» у хибних уявленнях представників влади стосовно меншовартості регіонального, міжрегіонального чинника у загальній системі міжнародних відносин (підкреслимо – не міждержавних відносин).

Регіональний фактор, який має велике значення у міжнародних відносинах нашої держави, розглядається як щось меншовартісне, незначне і неважливе. Принципи субсидіарності і децентралізації, відповідальності і дієздатності регіонів України не набули тої ваги, яку демонструють хоча б наші сусіди «першого порядку» – Польща, Угорщина, Словаччина. Ключову роль у розбудові системи транскордонного співробітництва України мають відіграти органи місцевого самоврядування. Разом з тим, невизначеність обсягу компетенції місцевих органів самоврядування вказаних суб'єктів міжнародного права щодо участі у здійсненні міжрегіональних, транскордонних міжнародних відносин з боку національного законодавства практично не дає можливості ефективно реалізовувати міжнародні відносини даного рівня. Вкрай важливим є формування в Україні згідно з європейськими стандартами транскордонного співробітництва як цілісної системи з чітко визначеними на дво- та багатосторонньому рівнях головними напрямками, формами, видами і науково розробленими для спільної реалізації взаємовигідними конкретними транскордонними програмами і проектами. Перспективи наукових досліджень з даної тематики вбачаємо у вивченні історичного досвіду транскордонного співробітництва регіонів Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кіш Є. Центральна Європа у сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – 440 с.
2. Кіш Є. За стандартами транскордонної взаємодії / Є. Кіш // Політика і час ; МЗС України. – №10. – Київ, 2003. – С. 79-84.
3. Кіш Є. Проблеми транскордонного співробітництва України і Євросоюзу / Є. Кіш // Політичний менеджмент. – Київ, 2006. – №5 (20). – С. 131-144.
4. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш – Ужгород : Ліра, 2008. – 440 с.
5. Балян А.В. Міжрегіональне, транскордонне співробітництво України за умов розширення Європейського Союзу (на прикладі прикордонних регіонів України та Угорщини) / А.В. Балян – Ужгород : Ліра, 2005. – 320 с.
6. Мікула Н.А. Єврорегіони: досвід та перспективи / Н.А. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2003. – 222 с.
7. Мікула Н.А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво / Н.А. Мікула. – Львів, 2004. – 394 с.
8. Гузинець Ю.І. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин : [монографія] / Ю.І. Гузинець. – Ужгород : Ліра, 2011. – 232 с.
9. Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони / В.В. Гарагонич. – Ужгород : Карпати, 2011. – 432 с.
10. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам / Керівник авторського колективу Устич С.І. – Ужгород : Карпати, 2007. – 240 с.
11. Устич С.І. Кордон, війна та мир у долі сучасного світу. Тріада життя чи колапсу? / С.І. Устич. – Ужгород : Карпати, 2010.

12. Кіш Є. Наслідки розширення Європейського Союзу / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2005. – 160 с.
13. Кіш Є. Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2003. – 124 с.
14. Kiss Éva. Határ menti együttműködés / Éva Kiss // Kárpátalja. Monográfia. – 12 fejezet. Magyar Tudományos Akadémia. – Pécs, 2009. – 454-492.old. (Кіш Є. Транскордонне співробітництво : [монографія] / Є. Кіш // Закарпаття. Розділ 12. Угорська Академія Наук. – Печ : Діалог Кампус, 2009. (на угорській мові). – С. 454-492).
15. Буглай Н.М. Українське-польське співробітництво: міжрегіональний аспект / Н.М. Буглай – Миколаїв : Ліон, 2012. – 230 с.
16. Кулчар Т.Ф. Принципи, механізми та форми транскордонного співробітництва регіонів Європи / Т.Ф. Кулчар // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія. – Ужгород : Говерла, 2012. – Вип. 29. – С. 123-128.
17. Кулчар Т.Ф. Теоретичні основи діяльності євро-регіонів / Т.Ф. Кулчар // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія. – Ужгород : Говерла, 2014. – Вип. 1.32 – С. 102-106.
18. Лізанець М.В. Стратегічне програмування транскордонного співробітництва прикордонних регіонів України / М.В. Лізанець // Науковий вісник УжНУ. Серія Економіка. – Ужгород : Говерла, 2015.
19. Лізанець М.В. Пріоритети розвитку транскордонного співробітництва Закарпаття в контексті Карпатського євро-регіону / М.В. Лізанець // Міжнародний науковий вісник УжНУ. – 2015. – № 2(11). – С. 141-146.
20. Шолох Ю.М. Стратегічне планування розвитку прикордонного регіону (на прикладі Закарпатської області) / Ю.М. Шолох // Регіональна економіка. – 2007. – № 2. – С. 131-138.
21. Ковач В.І. Теоретичні основи євро-регіонального транскордонного співробітництва України та Словаччини / В.І. Ковач // Науковий вісник УжНУ. Серія Економіка. – Ужгород : Говерла, 2014. – Вип. 2 (43). – С. 239-242.
22. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS No106) – Мадрид, 21 травня 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
23. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Протокол №2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
24. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 314.
25. Про транскордонне співробітництво : Закон України від 24 червня 2004 року № 1861–IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
26. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 8, 114-115.
27. Кіш Є. Транскордонне співробітництво України у новій системі європейської політики / Є. Кіш // Соціально-економічні дослідження в перехідний період (Збірник наукових праць)/НАН України. Львів, 2005. – Вип. 2(52). – С. 299-308.
28. Кіш Є.Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991–2007 роки) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія / Є. Кіш ; Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2008. – 23 с.
29. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 386.
30. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 353
31. Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами. (11.03.2003) Повідомлення Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm
32. Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента відносин з країнами-сусідами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/file/link/38108/file/Com_Pavukr.doc; Прокладаючи шлях до нових інструментів розвитку сусідських відносин. // Режим доступу: http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm
33. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 118
34. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш. – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 293.

35. Kish Yeva. Formation of new eastern limes of Central Europe: relations and policy of European Union and Ukraine towards cross-border cooperation after the European Union Enlargement / Yeva Kish // Central European Papers. – № 1. – 2013. – P. 66-76.

36. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 297-298.

37. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Кіш – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 298.

38. Кіш Є. Політика Євросоюзу щодо транскордонного співробітництва з Україною після розширення ЄС / Є. Кіш // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Випуск 20. – Ужгород : Вісник Карпат, 2008. – С. 168-172.